

Władysław Nowak

Kult i życie liturgiczne bractw kościelnych Olsztyna

Komunikaty Mazursko-Warmińskie nr 2, 99-107

1992

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Ks. Władysław Nowak

Kult i życie liturgiczne bractw kościelnych Olsztyna

Bractwa kościelne, konfraternie, to zrzeszenia religijne erygowane formalnym dekretem przez władzę kościelną i pozostające pod jej zwierzchnością jako stała fundacja, mająca osobowość prawną, własną administrację oraz statuty regulujące strukturę, charakter i cele¹. Celem bractw jest z zasady rozwój kultu liturgicznego w miejscowych kościołach, pogłębianie i zaktywizowanie chrześcijańskiego życia członków bądź prowadzenie określonej działalności religijnej lub społecznej; bractwo realizuje różne cele, z których jeden określa jego specyfikę. Do konstytutywnych elementów instytucji bractw należy silna więź społeczna oparta na solidarności grupy, na co wskazuje już sama nazwa „confraternia”².

Od VIII wieku zaczęły funkcjonować na zachodzie Europy także zorganizowane bractwa laików o celach religijnych i społecznych, obejmujące z czasem niemal wszystkie dziedziny życia publicznego w Kościele i średniowiecznym społeczeństwie; równoległe do mnożących się potrzeb wzrastała liczba bractw charytatywnych, a także ascetyczno-dewocyjnych; tworzone więc bractwa opieki nad chorymi, które przyjmowały nazwę szpitalnych; dla opieki nad biednymi, ubogich, rycerskie, dla obrony wiary lub wyzwolenia Ziemi Świętej, pokutnicze. Równocześnie rozwijały się bractwa o celach religijnych i ekonomicznych, a także bractwa cechowe różnych zawodów. O charakterze ekonomicznym były to bractwa budowniczych i stróżów świątyń, klasztorów, mostów, dróg itp.³

Na ziemiach polskich organizacje brackie zaczęły powstawać w środowiskach miejskich od połowy XIII wieku na ogół w oparciu o wzory zachodnioeuropejskie. Znaczny rozwój bractw kościelnych nastąpił w Polsce w XIV wieku, a najbardziej dynamiczną ich działalność przypada na XVI i XVII wiek. Kryzys bractw spowodowany reformacją został przewyższony po soborze trydenckim. W odpowiedzi na zapotrzebowanie religijne i społeczne w XVII i XVIII wieku zakładano bractwa pogrzebowe i dobrej śmierci, a także bractwa o charakterze charytatywno-kultowym⁴. Racjonalizm wieku XIX i XX przyniósł bractwom kolejną wielką próbę życiową, w wyniku której niewiele z nich się ostało.

Na Warmii występowały bractwa raczej o charakterze dewocyjnym ku czci tajemnic Pańskich, spośród których na pierwsze miejsce wysuwa się bractwo Najświętszego

1 G. Le Bras, *Esquisse d'une histoire des confréries*, w: *Etudes de sociologie religieuse*, t. 2, Paris, 1956, s. 418—422; K. Kuźmak, *Bractwo kościelne*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 2, Lublin 1976, kol. 1013—1016.

2 B. Kumor, *Kościelne stowarzyszenia świeckie na ziemiach polskich w okresie przedrozbiorowym*, w: *Księga 1000-lecia katolicyzmu w Polsce*, t. 1, Lublin 1969, ss. 503—545.

3 G. Le Bras, *Les confréries chrétiennes. Problèmes et propositions*, *Revue historique de droit français et étranger*, Ser. 4, t. 19/20 (1940—1941), ss. 352.

4 B. Kumor, op. cit., ss. 506—508.

Sakramentu, inaczej nazywane Bożego Ciała, bractwa ku czci NMP i liczne ku czci świętych. Znane są także bractwa stanowe, jak rycerskie, charytatywne (np.: miłosierdzia, pogrzebowe), brak natomiast bractw szkolnych i literackich, nauki chrześcijańskiej, oświatowo-katechetycznych ⁵.

1. BRACHTWA OLSZTYŃSKIE

W Braniewie było 13 bractw, w Elblągu 15, w Ornećcu 9, Pieniężnie 8, Dobrze Miasto miało 5 bractw, Lidzbark 7, Malbork 4, Olsztyn 8 ⁶.

Akta wizytacji na przestrzeni od XV do początku wieku XX wymieniają następujące bractwa działające w Olsztynie: kapłańskie, maryjne — rorantystów, miłosierdzia, kurkowe albo Bożego Ciała, rycerskie św. Jerzego, św. Krzyża, św. Józefa i różańcowe ⁷.

Bractwo kapłańskie. Wielką popularnością w średniowieczu cieszyły się konfraternie kapłańskie, które na swych członków przyjmowały również laików. W Olsztynie należało ono do najstarszych bractw. Znane było już w XV wieku. Zachował się dokument z 1447 roku zaopatrzony podpisami czterech kardynałów, na mocy którego „Confraternitas presbiterorum in oppido Allenstein” zostaje zaszczycone przywilejem zezwalającym na udzielanie odpustu zupełnego wiernym nawiedzającym kościół konfraterni w następujące dni: Boże Narodzenie, 1 stycznia, Epifanii, Zmartwychwstania Pańskiego, Wniebowstąpienia Pańskiego, Zesłania Ducha Świętego, Trójcy Świętej, Bożego Ciała, a także Narodzenia, Zwiastowania, Poczęcia, Nawiedzenia, Oczyszczenia i Wniebowzięcia NMP, św. Jana Chrzciciela, św. Piotra i Pawła, w święta Apostołów, św. Wawrzyńca i Szczepana męczenników, św. Mikołaja, św. Katarzyny i Barbary dziewic, św. Wacława męczennika, św. Marcina, św. Antoniego, Wszystkich Świętych, Dzień Zaduszny, w dzień rocznicy dedykacji Kościoła ⁸. Warunkiem uzyskania odpustu był m.in. udział pobożny we wspomniane dni w służbie Bożej, złożenie ofiary na konserwację dachu, na wyposażenie liturgiczne świątyni. Ponadto pobożni pątnicy mogli uzyskać odpust zupełny za udział w służbie Bożej każdego roku w święta patronalne bractwa, w oktawach Bożego Ciała oraz Narodzenia NMP, ponadto w liturgii za zmarłych członków bractwa.

Statut bractwa zreformował biskup warmiński Franciszek Kuhschmalz w 1452 roku. Konfraternia archiepizbiteratu olsztyńskiego została erygowana przede wszystkim dla pomnożenia kultu Bożego i na chwałę Boga. Winna być kierowana przez jednego z braci kapłanów wybranego zgodnie przez konfraternię, który także ma zwoływać członków na egzekwie, zebrania. Konfraternia ma obowiązek zbierać się dwa razy w roku: raz w oktawie Bożego Ciała, drugi raz na Święto Narodzenia NMP dla wzięcia udziału w nabożeństwie za zmarłych członków, we wspólnym posiłku, czytaniu statutów i zwyczajów konfraterni, przebywając razem aż do kolacji; przy pożegnaniu przed rozejściem bracia mieli się zachęcać do udziału we Mszy św. celebrowanej na drugi dzień: jednej za zmarłych i drugiej o NMP. Udział w liturgii był obwarowany odpowiednimi wymogami. W razie śmierci któregoś z członków bracia winni się wzajemnie powiadomić i zebrać w domu zmarłego na modlitwę, a następnie zatroszczyć się należycie o odpowiedni pogrzeb i liturgię żałobną. W odniesieniu do kultu Bożego biskup zobowiązał, aby nic nowego nie wprowadzano, zobowiązał także członków do odpowiedniego życia religijnego i moralnego, którego centrum stanowić ma służba Boża i kult oraz pomnażanie

⁵ G. Matern, *Die kirchlichen Bruderschaften in der Diözese Ermland*, Braunsberg 1920, ss. 6—11.

⁶ P. Arendt, (hrs.) *Urkunden und Akten zur Geschichte der katholischen Kirchen und Hospitäler in Allenstein*, w: *Geschichte der Stadt Allenstein*, Urkundenbuch III, Allenstein 1927, cz. 2, s. 120.

⁷ Ibidem, ss. 120—142.

⁸ Ibidem, ss. 121—122.

chwały Bożej. Nieobecność na nabożeństwach konfraterni była karana odpowiednimi sumami pieniężnymi przewidzianymi przez statut.

Wizytator w 1565 roku potwierdzał staranność członków w prowadzeniu życia religijnego, co zaś do udziału w liturgii konfraterni nie zauważył zaniedbań. Bractwo liczyło w tym czasie 16 kapłanów i 8 laików, miało własny aparat liturgiczny w kościele, ale zniszczoną bibliotekę⁹. Konfraternia miała w kościele św. Jakuba własny ołtarz i kapelana; przetrwała do 1915 roku.

Bractwo maryjne — rorantystów. Maryjne bractwa rozwijały się od połowy XI wieku zarówno na Wschodzie, jak i na Zachodzie; szczególną dynamikę ruch ten przejawiał w XIII wieku pod wpływem doktryny mariologicznej i apostołstwa wielkich mariologów. Drugi etap rozwoju bractwa przypadł na wiek XV w związku z pojawieniem się nowych form kultu oraz działalnością zakonów żebrzących. W Olsztynie było ono znane już w XV wieku jako „fraternitas B. Mariae”. Celem specjalnym bractwa było śpiewanie mszy wotywniej o NMP w każdą sobotę adwentu oraz mszy o Najświętszym Sakramencie w każdy czwartek roku¹⁰.

Biskup Maurycy Ferber podupadające na początku XVI wieku bractwo maryjne połączył z bractwem opieki nad ubogimi. Podczas wizytacji w 1565 roku zaznaczono, że msza o NMP, która ze starodawnego zwyczaju i szczególnego także celu konfraterni ustanowiona do celebrowania w każdą sobotę, z powodu braku kapelana nie była odprawiana. Wizytator wyjaśniał dalej, że owa msza z fundacji kapłanów miasta z powodu braku kapłanów odprawia się dwa lub trzy razy w roku. W 1582 roku podczas kolejnej wizytacji odnotowano, że w soboty o godzinie piątej rano na głos dzwonów jest śpiewane matutinum z trzema lekcjami o NMP bez jutrzni, a po skończeniu śpiewane są godzinki lecz bez organów¹¹.

W XIX wieku zreformował bractwo biskup Józef A. Geritz; konfraternia wnet ożyła i miała nawet 30 członków. Wykonywali oni śpiewy liturgiczne na mszy o Najświętszym Sakramencie odprawianej w każdy czwartek, a także na wszystkich mszach roratnich w soboty Adwentu. W tygodniu między Bożym Narodzeniem a Nowym Rokiem odbywali swoje doroczne zebranie, a w Nowy Rok zbierali się na „convivium”¹².

Bractwo miłosierdzia. Bractwa miłosierdzia powstały prawdopodobnie na przełomie XI i XII wieku; szerzyły swoją działalność w Hiszpanii i we Włoszech. W Olsztynie zostało założone w 1476 roku przez tutejszego administratora Chrystiana Tapiau¹³. Stowarzyszenie stawiało sobie za obowiązek pochówek przychodniów, pielgrzymów, biednych, opiekę nad chorymi, jak i nabożeństwa za zmarłych. Na początku XVI wieku bractwo przeżywało kryzys do tego stopnia, że nie mogło już spotykać się razem i biskup Maurycy Ferber dołączył je do bractwa maryjnego. W XVI wieku w kościele parafialnym miało swój ołtarz św. Erazma, później Matki Boskiej Bolesnej, wspólnego kapelana z bractwem kurkowym, ale w XVII wieku podupadło ponownie¹⁴. Akta wizytacji wskazują na przyczyny upadku bractwa. I tak wizytator w 1565 roku zaznaczał, że bractwo liczyło około 300 braci i siostr, ale bardziej było znane z picia piwa niż pobożności i dzieł miłosierdzia. Zaniedbywano odprawiania nabożeństw za zmarłych, przewidzianych w statucie, raz na kwartał. Członkowie zbierali się tylko na pogrzebach. W 1623 roku wizytator zanotował, że bractwo bardziej jest zajęte sprawami politycznymi niż religijnymi, dopomina się jednak, że skoro ma obowiązek bezpłatnego pochówku ubogich, to

9 Archiwum Diecezji Warmińskiej w Olsztynie (dalej ADWO), B 3, s. 123—124.

10 G. Matern, op. cit., s. 38.

11 ADWO B 3, k. 124, 126; B 15, k. 4.

12 G. Matern, op. cit., s. 38; ADWO B 1b k. 183.

13 G. Matern, op. cit., s. 171; P. Arendt, op. ci., s. 135.

14 ADWO B 4, k. 127.

winno mieć prawo do odpłatnego urządzania pogrzebów zmarłych z innych stowarzyszeń. Podczas kolejnej wizytacji w 1715 roku sporządzający protokół zapisał, że nie ma nawet śladu jego działalności w społeczności Olsztyna, nie uczestniczy w pogrzebie swoich członków, tym bardziej pielgrzymów i przychodniów¹⁵.

Bractwo kurkowe czyli Bożego Ciała. Bractwa Najświętszego Sakramentu zaczęły powstawać w XIV wieku; początkowo zrzeszały wyłącznie kapłanów, z czasem także świeckich. Kierownicze funkcje sprawowali duchowni. Bractwo stawiało sobie za cel szerzenie kultu Najświętszego Sakramentu. Do obowiązków konfraterni należała adoracja Najświętszego Sakramentu o odpowiednich godzinach, dbałość o godny i okazały sposób jego przechowywania, troska o uroczystą formę zanoszenia Komunii św. chorym i wiatyku umierającym. W procesji do domu chorego brali udział członkowie bractwa niosąc świece. Troszczyli się o podtrzymywanie ognia wiecznej lampki, nadto trzymali zapalone świece podczas konsekracji na mszy brackiej, odprawianej w trzecią niedzielę miesiąca. W piątek oktawy Bożego Ciała bractwo organizowało procesję teoforyczną. Od czasów soboru trydenckiego, który zalecił ich zakładanie w każdej parafii, należały one do najbardziej uprzywilejowanych w całym Kościele¹⁶.

Na Warmii bractwo znane było jako bractwo Bożego Ciała albo strzelców czy też kurkowe. W Olsztynie było ono jednym z dawniejszych i miało statuty zatwierdzone przez administratora kapituły warmińskiej z roku 1480. Obok celów świeckich (ćwiczenia strzeleckie dla wyrobienia gotowości obronnej mieszczan i towarzyskich spotkań) istniał cel religijny: szczególna cześć Sakramentu Ołtarza. Jej wyrazem były czwartkowe (każdego tygodnia) uroczyste msze o Najświętszym Sakramencie w kościele parafialnym, przy ołtarzu pod tym samym wezwaniem. Członkowie bractwa towarzyszyli kapłanowi niosącemu Komunię chorym na terenie miasta, niosąc zapalone świece i wykonując odpowiednie śpiewy¹⁷. Cztery razy w roku brali udział w nabożeństwach żałobnych za zmarłych.

Wizytator w 1565 roku odnotował, że bractwo Bożego Ciała, czyli kurkowe, istnieje w Olsztynie od dawna, posiada własne statuty zatwierdzone przez władze kościelne, które jednak źle wypełnia; szczególnie to, które m.in. poleca się, iżby w odwiedzeniu chorego ze świętą Eucharystią kapłanowi towarzyszyli dwaj chłopcy niosący chorągwie i inni dwaj niosący światło. Ten zwyczaj — twierdzi wizytator — jest tak dawno zaniedbany, że zaginął w pamięci wiernych miasta Olsztyna. Tak samo nie przestrzega się wymierzania kar pieniężnych za niebranie udziału w nabożeństwach przewidzianych przez statut bractwa. Z goryczą wizytator dodawał, iż zgola całe bractwo bierze udział w „picu”, nie troszcząc się w ogóle o uczynki miłosierdzia. I dalej: „Statuty ich w większości są biesiadne i pijackie, te co do litery zachowują, te zaś, które dotyczą służby Bożej, pobożności i miłości bliźniego, przestrzegają zbyt opieszale i bez zapału. Bractwo to ma swojego kapelana, któremu z tytułu rocznego wynagrodzenia płaci się pięć marek, za co kapelan jest zobowiązany w poszczególne czwartki roku odprawiać mszę śpiewaną przy ołtarzu tegoż bractwa, a mieszczanie i bracia umiejący czytać odpowiadają śpiewem na chórze”¹⁸. Uwagi krytyczne poczynione przez wizytatora przyczyniły się do odnowy życia bractwa. Następną wizytacja w 1582 roku potwierdziła, że członkowie bractwa wypełniali przepisy co do życia liturgicznego określonego statutem. Liczebność członków bractwa była duża, gdyż wizytator zauważał: „Wszystkich tych, którzy pragną korzystać z praw obywatelskich miasta, zmusza się, aby zapisali się do tego bractwa i dopóki nie zostaną członkami bractwa, nikomu się ich nie przyznaje. Ilu zatem jest obywateli, tyluż członków tegoż

15 ADWO B 15, k. 5.

16 W. Malej, T. Widelka, *Bractwa*, w: *Encyklopedia Katolicka*, t. 1, kol. 101—104.

17 G. Matern, op. cit., ss. 136—137.

18 ADWO B 3, k. 122—133.

bractwa”¹⁹. Dopiero w XVIII wieku życie bractwa określane statutem uległo polepszeniu w zakresie aktywności życia liturgicznego²⁰.

Bractwo rycerskie św. Jerzego. Początki kościelnych organizacji rycerskich wiążą się z reformą gregoriańską i powstaniem pod jej wpływem nowego ideału rycerza chrześcijańskiego, oddanego służbie Kościoła i państwa, obronie duchowieństwa, wdów, sierot, chłopów i pielgrzymów. Statuty brackie poza celami charytatywno-dewocyjnymi zobowiązywały swych członków do „obrony czci i chwały Boga przeciw poganom i każdemu nieprzyjacielowi, obrony ojczyzny i ratunku w każdym niebezpieczeństwie, hamowaniu rozterek, gwałtów, pojedynków, mordów itp.”²¹. Jako środki do osiągnięcia wytyczonych zadań zalecano ćwiczenie się w cnotach chrześcijańskich i rycerskich, gotowość, karność. Członkami bractwa mogły być początkowo osoby wojskowe, a potem i cywilne, tak mężczyźni, jak i kobiety, którzy przez ćwiczenie się w rzemiośle wojennym na wypadek oblężenia mieli bronić miasta. Z pism biskupa Łukasza Watzenrode z 1492 roku wynika, że bractwo św. Jerzego w kościele parafialnym w Olsztynie miało swoją kaplicę od dawna przeznaczoną dla żołnierzy św. Jerzego. W 1609 roku już nie było śladów tej kaplicy. Senat miasta beneficjum tego bractwa przeniósł do ołtarza NMP kościoła św. Jakuba — parafialnego, a kapłana opłacanego w wysokości 10 marek pruskich zobowiązał do śpiewania godzinek i odprawiania mszy o NMP w każdą sobotę²². Wzmianki o bractwie św. Jerzego spotyka się jeszcze w XVIII wieku. W aktach wizytacji zaznaczono np., że zmniejszono pensję kapelanowi bractwa, zobowiązując go do odprawiania mszy śpiewanej o NMP. Zobowiązano także kapłana do śpiewania wraz ze szkołą godzinek w sobotę. Urząd miasta natomiast miał odpowiedzieć wizytatorowi, dlaczego zmniejszył wynagrodzenie, co przyczyniło się do zaniku śpiewania godzinek i ograniczenia służby Bożej²³. Od 1715 roku akta wizytacyjne już nie wymieniały działalności bractwa.

Bractwo św. Krzyża. Bractwo św. Krzyża w Olsztynie istniało tylko przez krótki czas. W 1600 roku burmistrz miasta ufundował ołtarz św. Krzyża. Z akt wizytacji z 1609 roku wynika, że istniało wówczas nowe bractwo ufundowane przy ołtarzu Krzyża św. wraz z beneficjum. Członkowie bractwa śpiewali mszę o Krzyżu św. w każdą środę. Po 1625 roku nie spotyka się już informacji o bractwie²⁴.

Bractwo św. Józefa. W Olsztynie bractwo św. Józefa zostało założone w roku 1701 przez kanonika kapituły warmińskiej Jerzego Kunigka. W kościele św. Jakuba ufundował on ołtarz św. Józefa, a także udotował beneficjum dla tegoż bractwa. Dla podniesienia prestiżu bractwa uzyskał dla niego z Rzymu od Stolicy Apostolskiej odpusty: zupełny w dzień wstąpienia do stowarzyszenia, w święto św. Józefa i w godzinę śmierci. Ponadto członkowie konfraterni mogli uzyskać odpust cząstkowy za spełnianie dzieł miłosierdzia. Celem bractwa był kult św. Józefa, udział w mszy wotywniej ku czci Oblubienca Maryi, patrona dobrej śmierci, modlitwa za konających, pochówek biednych, troska o sieroty²⁵. Zachowała się księga bractwa olsztyńskiego zawierająca spis członków od 1701 do 1866 roku, a także formuła przyjęcia nowych członków w wersji niemieckiej i polskiej: „Ja N... obieram Ciebie dziś przed Jezusem i Maryją Twoją oblubienicą za mego Pana, Stróża, y przyczynię, abym szczęśliwą śmierć, y statecznego w świątobliwym życiu dostąpić mógł. Trzymam to mocno, y przedsiębiorąc, że cię nigdy nie chcę opuścić, y przeciwko Tobie, albo sławie Twojej cokolwiek mówić, czynić, ani dopuścić, aby ktokolwiek pod moją władzą będący co podobnego mówił, albo czynił. Za czym przyjmij mnie za wiernego

19 P. Arendt, op. cit., s. 139.

20 ADWO B 15, k. 4.

21 G. Matern, op. cit., s. 97, 137; B. Kumor, op. cit., ss. 531—533.

22 ADWO, B 5, k. 203.

23 ADWO, B 15, k. 4.

24 G. Matern, op. cit., s. 18; P. Arendt, op. cit., s. 141; ADWO, B 5, k. 206.

25 G. Matern, op. cit., ss. 79—82; P. Arendt, op. cit., s. 142.

Sługę. Zaleć mnie Maryey Pannie w opiekę nieustającą, y wieczną. Jezusa miłosierdzie przyzywaj mi na pomoc we wszystkich sprawach, y potrzebach moich, które te wszystkie na większą Jezusa, Maryi i Twoję chwałę ofiaruję. Nie opuszczajże mnie, ale spraw mi teraz y w godzinę śmierci mojej łaskę, która mi najbardziej potrzebna y pożyteczna jest, o którą Ciebie jeszcze na ów czas proszę”²⁶. Formułę poprzedzała inwokacja do św. Józefa: „Święty Józefie, Mariey Matki Boskiej, y nychwalebniejszej Panny Oblubieńcze, który w wszelakich niebezpieczeństwach zostających, i wszystkich konających Sług y Służebnic Twojej Oblubienicy Mariey najwierniejszym jesteś Obrońcą”. W uroczystość św. Józefa (19 marca) był udzielany odpust zupełny nawiedzającym kościół św. Jakuba w Olsztynie.

Bractwo różańcowe. W 1706 roku olsztyński radca miejski Franz Dromler wyasygnował 4000 florenów na udotowanie bractwa różańcowego w kościele parafialnym św. Jakuba²⁷. Na mocy zapisu beneficjum w każdą sobotę była odprawiana msza o NMP, a we wszystkie niedziele był także odmawiany różaniec w języku polskim i niemieckim; oprócz tego w każdym miesiącu i po każdym święcie maryjnym odprawiano nabożeństwo żałobne za zmarłych członków bractwa. Kanoniczne powołanie bractwa do życia dokonane zostało w 1721 roku przez władze zakonu dominikańskiego. Ponieważ nie było dokumentu potwierdzającego ten fakt, w XIX wieku wikariusz generalny dominikanów dokonał odnowienia erekcji bractwa²⁸.

2. KULT EUCHARYSTII

Do podstawowych celów bractw kościelnych należało pomnażanie chwały Bożej, okazałość kultu liturgicznego Kościoła lokalnego. Określenie tych celów wyrażane było w statutach bractw warmińskich najczęściej w takich formułach, jak: „ad laudem Dei i Divini Cultus augmentum” (bractwo kapłanów w Olsztynie), albo „cupientes ut cultus divinus temporibus nostris augeatur” (bractwo Bożego Ciała w Ornećce)²⁹. Akta wizytacji, o ile mówią o bractwach w Olsztynie, to w szczególności o realizowaniu tych celów określonych w statutach. W zasadzie troska o kult streszczała się do przeżywania Eucharystii jako Ofiary Mszy św. i adoracji Świętych Postaci przechowywanych w tabernakulum, zanoszonych chorym, adorowanych w procesji. Stanowiło to odbicie epoki, w której powstawały bractwa. Ambicją bractw było posiadania własnego ołtarza lub własnej kaplicy z własnym kapłanem, który raz lub kilka razy w tygodniu odprawiał mszę za jego żyjących i zmarłych członków. O utrzymanie kapłana troszczyły się konfraternie, które go powoływały. Ołtarz bractwa lub kaplica były miejscem świętym, o którego utrzymanie i wyposażenie troszczyli się członkowie. Przeto zadaniem konfraterni było oprócz zbudowania ołtarza także dostarczenie przedmiotów liturgicznych dla jego ozdoby, okazałości i sprawowania Mszy św. Centrum życia liturgicznego bractwa była Msza św. W celu wykonywania śpiewów liturgicznych podczas mszy wotywnych tworzone chóry złożone z członków bractwa. Dlatego też kościół parafialny, w którym niemal codziennie sprawowano Mszę św. w sposób uroczysty z udziałem bractw, był obrazem mistycznym Kościoła bezustannie oddającego chwałę Bogu.

Bractwo Najświętszego Sakramentu pełniło honorową straż — adorację przy Sakramencie Ołtarza. Stąd głównym świętem tego bractwa było Boże Ciało wraz z oktawą. Udział w procesjach eucharystycznych bractw dodawał większej okazałości

26 ADWO, Książka Bractwa św. Józefa w Olsztynie, k. 1—3.

27 G. Matern, op. cit., ss. 58—61, P. Arendt, op. cit., s. 142.

28 P. Arendt, op. cit., s. 142.

29 G. Matern, op. cit., s. 5.

kultowi liturgicznemu. Przy udawaniu się do chorego z Komunią św. członkowie tego bractwa towarzyszyli Najświętszemu Sakramentowi ze światłami, śpiewem i chorągwi-ami. Synody warmińskie XVI wieku nakazywały, aby w taki sposób w każdej parafii była zanoszona Komunia św. chorym i umierającym, stąd polecały zakładać bractwa Bożego Ciała przy każdym kościele parafialnym³⁰.

Kult Eucharystii łączył bractwa, był ich głównym odniesieniem w kształtowaniu wspólnoty, jednostek i parafii. Był też znakiem rozumienia Eucharystii jako szczytu i źródła życia chrześcijańskiego epok, w których bractwa powstawały i rozwijały się. Kult Eucharystii kształtował także architekturę sakralną, sztukę i muzykę kościelną, które stanowiły o klimacie życia liturgicznego bractw.

3. KULT ŚWIĘTYCH

Bractwa miały swoich świętych patronów, których dzień liturgiczny był szczególnie uroczysto obchodzony; był dniem udzielania odpustu zupełnego, sprawowania Mszy św. i spotkań towarzyskich. W ten sposób bractwa przyczyniały się przede wszystkim do wzrostu kultu NMP, św. Józefa, św. Jerzego, patronów odpowiednich stanów i zawodów. Kult świętych kształtował postawy wiernych, duchowość, postawy religijne, kulturę. Odbywano pielgrzymki do kościołów pod wezwaniami odpowiednich świętych, do ich ołtarzy. Kult świętych ożywiał życie liturgiczne bractw, inspirował do ich naśladowania, odwoływania się do ich wstawiennictwa.

4. KULT ZMARŁYCH

W życiu liturgicznym bractw po czci oddawanej Bogu przez udział w Mszy św., procesjach teoforycznych, przyjmowaniu sakramentów i kulcie świętych najczęściej podkreślano w statutach troskę o zmarłych. Udział w nabożeństwach żałobnych z racji rocznicy zgonu członków bractw statuty regulowały w najdrobniejszych szczegółach. Ulubionym dniem odprawiania mszy żałobnych i nabożeństw za zmarłych był poniedziałek. Dzień wcześniej, wieczorem, odprawiano wigilię za zmarłych, w której wszyscy członkowie, podobnie zresztą jak w mszy żałobnej, pod karą zobowiązani byli brać udział. Przed mszą żałobną odczytywano imiona zmarłych z księgi bractwa. Członkowie bractwa podczas Mszy św. obchodzili ołtarz dwukrotnie: raz na początku, drugi raz na ofiarowanie, składając ofiary pieniężne. Świeccy członkowie bractw podczas nabożeństwa odmawiali określoną liczbę „Ojczy nasz” i „Zdrowaś Mario” albo różaniec. Konfrater kapłan przez rok w każdej mszy winien wspomnieć zmarłego. Ponadto każdy kapłan konfraterni był zobowiązany do odprawienia w roku 12 mszy: trzy o Duchu Świętym, trzy o NMP, trzy za zmarłych i trzy za odpuszczenie grzechów braci i sióstr bractwa³¹.

Wszystkie bractwa zobowiązywały swoich członków do pochówku ich zmarłych braci, sióstr oraz ich dzieci. Pochowanie zmarłych w poświęconej ziemi z odmawianiem modlitw przez kapłana w otoczeniu licznie zebranych wiernych było przedmiotem szczególnej troski bractw. Bractwa zajmujące się ubogimi i przychodniami erygowane były głównie po to, aby wszystkim obcym, pozbawionym opieki i ojczyzny, których śmierć zaskoczyła w danym mieście, w godny sposób pochować. Akta wizytacji w spisach inwentarza poszczególnych bractw odnotowują sprzęty używane do liturgii pogrzebu

³⁰ *Constitutiones synodales Warmienses, Sambiensis, Pomesanienses, Culmenses, nonn provinciales Rigen-ses*, ed. F. Hipler, Braunsberga 1899, kol. 45, 46, 109, 192.

³¹ G. Matern, op. cit., ss. 6—11; M. Włodarski, *Ars moriendi*, Kraków 1987, s. 69, 134.

(katafalki, całuny, chorągwie). Do sprzętu pogrzebowego należały również świece, które podczas liturgii żałobnej stawiano dookoła trumny, a które w czasie konduktu członkowie odpowiednich bractw nieśli na przodzie procesji. Często bractwa posiadały też figurę swojego świętego patrona, którą przykręcano do trumny lub kładziono na trumnie album bractwa. Do inwentarza bractw pogrzebowych od końca XVIII wieku należały także płaszcze i kapelusze. Już w XVIII wieku wymagano, aby członkowie bractwa pojawiali się w kościele i na pogrzebie odpowiednio ubrani. Udział w pogrzebie był również regulowany przepisami statutowymi w najdrobniejszych szczegółach. O pogrzebie powiadamiał wszystkich członków bractwa z odpowiednim wyprzedzeniem najmłodszy z nich. Kto się spóźnił i przyszedł już w momencie „podniesienia mar”, musiał płacić karę. Z każdego domu musiała iść w kondukcie przynajmniej jedna osoba, być obecna w wigilię i podczas mszy żałobnej. Ubodzy członkowie bractwa byli grzebani z ch. ześcijańskiego miłosierdzia za darmo. Nie będący członkami bractwa, którzy życzyli sobie, aby bractwo ich pochowało, płacili pewną ilością wosku. Również chorągwie i świece wypożyczano im za drobną opłatą.

Troska o zmarłych w życiu liturgicznym bractwa była świadectwem humanizacji społeczeństwa wieków średnich, w których one powstawały. Była także kształtowana prawdą wiary chrześcijańskiej: „o świętych obcowaniu” o komunii chrześcijan żyjących i tych, którzy odeszli z tego świata i stoją przed Bogiem. Świadomość, że za życia byli poddani słabości ludzkiej, dyktowała żyjącym członkom bractw modlitwę i udział w nabożeństwach żałobnych, odprawianiu Mszy św. za ich życie wieczne. Działalność bractw na rzecz pomocy modlitewnej zmarłym czyniła, że zmarli byli obecni w życiu codziennym miasta, parafii. To uczyło chrześcijan prawd wiary dotyczących rzeczy ostatecznych człowieka, mówiło o przygodności życia człowieka, o potrzebie nawrócenia.

Oprócz celów religijnych, kulturalnych, bractwa podejmowały wiele innych związanych z życiem epoki. Były to dzieła pobożności i miłości bliźniego, jak pomoc biednym i chorym. Bractwa zobowiązywały się do wzajemnej pomocy na wypadek klęsk żywiołowych.

Dawne pogodne i lubujące się w świętach czasy nie potrafiły też sobie wyobrazić kościelnego bractwa bez towarzyskich spotkań i rozrywki. Wspólne spotkania odbywały się zwykle w dzień głównego patrona lub w innym dogodnym czasie. W większości bractw w Olsztynie, ale też i całej Warmii, te towarzyskie spotkania ulegały różnym dewiacjom związanym z nadużywaniem alkoholu, wystawnymi przyjęciami. Już w XVI wieku na nowo redagowane statuty, a także postanowienia synodów, potępiały te zjawiska. Sprawozdania wizytacyjne za rządów biskupa Stanisława Hozjusza i Marcina Kromera ukazywały w pełnym świetle niedomagania i kryzys niektórych bractw. Niemniej jednak od XVI do XIX wieku były bractwa formą włączenia bardziej odpowiedzialnego ludzi świeckich w życie Kościoła, co różny przybierało zasięg i różne miało znaczenie.

Realizacja pierwszorzędnego celu bractw: „pomnożenie chwały Bożej i kultu Bożego” przyczyniało się do przybliżenia właściwej natury Kościoła, łagodziło obyczaje, kształtowało wspólnotę. Zarówno w Olsztynie, jak i Warmii, najbardziej intensywny rozwój stowarzyszeń przypadał na wiek XV oraz XVII i XVIII. Nie mniej bogata była różnorodna ich działalność. Nie było prawie dziedziny życia ludzkiego, począwszy od zagadnień materialnych, a skończywszy na problemach przystosowania doskonałości zakonnej do życia świeckiego, który nie byłby objęty działalnością tych organizacji. Poza cechami posiadającymi z reguły charakter stanowy i zawodowy prawie wszystkie bractwa rekrutowały swych członków spośród wszystkich warstw społecznych. W okresie rozwoju monarchii stanowej, a następnie szlacheckiej, bractwa były niejednokrotnie jedynym azylem życia demokratycznego, co niewątpliwie wpłynęło wielce na ich rozpowszechnienie.

DER KULT UND DAS LITURGISCHE LEBEN
DER KIRCHENVEREINE ALLENSTEINS

Zusammenfassung

Die Kirchenvereine und die Konfraternitäten sind religiöse Verbände, die von den Kirchenbehörden unter deren Oberhoheit ins Leben gerufen wurden. Auf den polnischen Gebieten begannen die Bruderschaften in den städtischen Milieus seit der Mitte des XIII. Jh., im allgemeinen in Anlehnung an westeuropäische Muster, zu entstehen. In Polen erfolgte deren Entfaltung im XIV. Jh. und die größte Aktivität fällt auf das XVI. und XVII. Jh. Ebenfalls in Ermland, darunter auch in Allenstein, fällt die Entfaltung der Bruderschaften auf dieselbe Periode. Zu dieser Zeit wirkten in Allenstein 8 Bruderschaften: die Priester-, die Marien-, die Barmherzigkeits-, die Schützen- (als Fronleichnam-), die Ritter- (St. Georg-), die Kreuz-, die St. Joseph- und die Rosenkranzbruderschaft. Den Bruderschaften gehörten Männer und Frauen an. Der Kultus der Bruderschaftsmitglieder konzentrierte sich auf die Eucharistie und die Schutzheiligen. Der Verstorbekultus war sehr lebhaft. Der Eucharistiekultus war ein Hauptfaktor bei der Gestaltung der Gemeinschaft und der Gemeinde. Der Schutzheiligenkultus gestaltete die Ansichten der Gläubiger und ihre Geistigkeit, moralische Haltung und die allgemeine Kultur. Die Sorge für Verstorbene im liturgischen Leben der Bruderschaft ist ein Zeugnis von der Humanisierung der mittelalterlichen Gesellschaft. Die Tätigkeit der Bruderschaften zugunsten der Gebetshilfe für Verstorbene verursachte, daß das Andenken an diejenigen, die weggegangen waren, immer im alltäglichen Leben anwesend war. Die Realisierung des vordergründigen Ziels der Bruderschaften: "die Vermehrung von Gottesruhn und- kultus" milderte die Sittlichkeit und gestaltete die Gemeinschaft. Außer diesen Aufgaben nahmen sie das Werk der Frömmigkeit und der Nächstenliebe sowie der Hilfe für Arme, Kranke und Wanderer auf. Die Bruderschaften wichen aber auch nicht den Krisen aus, was ein Beitrag zur Einstellung deren Aktivität war. In der Entwicklungszeit des Ständestaates und dann der Schlachtamonarchie waren die Bruderschaften mehrmals ein Hort des demokratischen Lebens, was zweifelsohne dessen Verbreitung beeinflußt hatte. Es gab in der Stadt keine einzige Erscheinung im menschlichen Leben, sei es, es handele sich um die materiellen Angelegenheiten oder um die Probleme mit der Anpassung der Ordensvollkommenheit an das weltliche Leben, die durch die Bruderschaft nicht anvisiert worden wäre.

Übersetzung Grzegorz Supady